

KOVÁCS SÁNDOR

AZ UNITÁRIUS REFORMÁCIÓ NYOMÁBAN

„[...] Bátran immár írjanak, kiáltsanak, és minden szidalmat verjenek fejemhöz, tudom kinek hittem, miért kedig, hogy hittem az ő igéjének igazságát, el nem titkolhattam, hanem szólnom kellett [...]”

■ A reformáció 500. évfordulóján helyénvaló megemlékezni arról a mozgalomról is, amely a 16. századi Európa antitrinitárius, majd unitárius közösségei közül egyedül érte meg a 21. századot. A Magyar Unitárius Egyház méltán tekinti önmagát a reformáció radikális ágának, hiszen az öreg kontinens különböző pontjain elszórtan és mindvégig üldözött kisebbségként fel-feltűnő radikális, spiritualista-anabaptista-antitrinitárius közösségek csak a vallási toleranciájáról híres Lengyelországban és Erdélyben szerveződhetek egyházzá.

A radikális reformáció szakkifejezés az amerikai tudós, George Huntston Williams kutatásai nyomán honosodott meg a kora újkori művelődéstörténeti szakirodalomban.¹ Williams a reformáció során jelentkező különböző vallási irányzatok és jelenségcsoportok tanulmányozása során a katolicizmustól, az anglikán egyháztól, illetve az evangélikus és református egyháztól eltérő áramlatokat illette a „radikális” jelzővel. Tulajdonképpen a magisztrátus által támogatott és államegyházi pozícióba került felekezetekkel állította szembe az ún. radikális csoportokat és személységeket. A terminus technicus nem illik maradéktalanul az unitarizmus erdélyi elterjedésére, közismert, hogy Kolozsvárott a magisztrátusnak fontos szerepe volt az unitarizmus meghonosításában.² A radikális reformáció terminus mégiscsak pontosabb és helyesebb a korábban, különösen magyar nyelvterületen és a

Az erdélyi unitárius reformáció előzményei, Miguel Servet életpályája

■ Közismert, hogy az antitrinitárius bibliafilológia előszeretettel használta Erasmus Újtestamentum-fordítását. Az erasmista filológiából bőségesen merítő kelet-közép-európai antitrinitáriusok másik mestere a spanyol Miguel Servet⁴ volt. 1511. szeptember 29-én Villanouvában látta meg a napvilágot, és tizennégy éves koráig Spanyolországban tanult. Apja ekkor felsőbb stúdiumokra a toulouse-i egyetemre küldte jogot tanulni. Servet a jog mellett teológiát tanult, és Juan de Quintana⁵, V. Károly gyóntatójának szolgálatába szegődött. 1530 februárjában Bolognában részt vett a császár koronázási ünnepségén. Májusban kilépett Quintana szolgálatából, és Bázélbe utazott, itt Johannes Oecolampadius⁶ vendégszeretetéét élvezte, s arról akarta meggyőzni vendéglátóját, hogy a szentháromságról vallott nézetei tévesek. Az alig 20 esztendőes Servet hatalmas erudícióval látott hozzá a kereszténység niceánum után kikristályosodott dogmájának bírálatához. Természetes, hogy a protestantizmus vezető egyéniségei kivétel nélkül elutasították. Erasmus még csak szóba sem állt vele, ezért elhagyta Bázelt, és Strasbourgba ment, de itt sem sikerült meggyőzni igazáról sem Martin Bucert⁷, sem Wolfgang Fabricius Capitót⁸. A sorozatos elutasítások kudarca után Servet 1531 júliusában Haguenauban megjelentette első művét, *A szentháromság tévelygéseiről (De trinitatis erroribus libri septem)*. A könyvet mind a katolikusok, mind a protestánsok eretneknek nyilvánították. Tévtanait lett volna hivatott visszavonni második, *A szentháromságról írott dialógusok (Dialogorum de trinitate libri duo)* címmel 1532-ben ugyancsak Haguenauban megjelent könyvében, de visszavonás helyett még inkább megerősítette az első könyvében foglaltakat. Az inkvizíció és a német földön várható üldözés elől Franciaországba menekült. Nevét megváltoztatva Michael de Villanouve álnéven iratkozott be a párizsi egyetemre. Matematikát tanult, és közben korrektornak szegődött a lyoni Trechsel fivérek nyomdájába. Gaspard és Melchior Trechsel felismerték a tudós elme értékét, és a franciává lett jövevényre bízták Ptolemaiosz Klaudiosz *Geográfia*jának kiadását. A geocentrikus világgéppel dolgozó görög matematikus és csillagász földrajzának javított kiadását Servet mindenki meglegedésére végezte, és jó hírnevet szerzett magának. 1534-ben ismét Párizsban találjuk, ezúttal medicinát tanult az egyetemen. Zsenialítására vall, hogy felismerte a kisvérkört, igaz, hogy felfedezését csak húsz évvel később, egy teológiai műben tette közzé, de ez semmit nem von le érdeméből. Praxisát 1538-ban Charlieu-ben kezdte, majd a dél-franciaországi Vienne-be költözött. Új patrónusa, Pierre Palmier érsek környezetében az orvostudománynak szentelhette volna minden idejét, csakhogy 1541-ben a lyoni nyomdászok Santes Pagnini Bibliájának új kiadását bízták rá. Újabb munkája indíthatta arra, hogy a szentháromságról vallott heterodox nézeteit közzétegye. Ezúttal a genfi reformátort, Kálvint akarta megnyerni ügyének. Levelezésük 1546-ban udvarias hangnemben kezdődött, de egy esztendő sem kellett ahhoz, hogy a hangulat kettőjük között elmérgesedjen. Kálvin Servet okítására elküldte az *Institutiót*.⁹ Emez, az *Institutiót* a legkülönfélébb megjegyzésekkel teleírva, saját, immár *Restitutio Christianismine*k címzett kéziratával együtt visszaküldte Genf reformátorának.

Hét esztendővel később, 1553-ban, a *Restitutio Christianismi* ezer példányát nyomtatták ki titokban a franciaországi Vienne-ben. A spanyol orvos 734 oldalas, nyolcadrét könyvére Guillaume de Trie levelei hívták fel a francia inkvizíció figyelmét, és az álnéven bujkáló Michel de Vilaneuve-öt 1553. április 4-én bebörtönözték. Három nappal később Servet megszökött vienne-i börtönéből, és eltűnt üldözői elől. Június 17-én a vienne-i törvényszék halálra ítélte, és *in effigie* megégeztette. Servet augusztus 13-án Genfben bukkant fel, ahol Kálvin parancsára börtönbe vetették. Pere hosszú hónapokig tartott, a halálos ítéletet október 26-án mondta ki a genfi tanács. A testben és lélekben megtört tudóst vallásos meggyőződéséért máglyahalálra ítélték, és október 27-én Champel mezéjén könyveivel együtt elégették.

Servet teológiai rendszere a modalisztikus szentháromsági mintát követi, és rokonságot mutat Szabelliosz¹⁰, Noetus¹¹, Praxeas¹² tanaival. Kozmogóniájának kiindulási alapja a Gen 1,3: *Isten szólt, legyen világosság, és világosság lett.* Ez a világosság vagy fény a legfőbb princípium. Servet azt állította, hogy az Ige (verbum), amelyben minden valóság benne foglaltatik, *fény*. Minden e fény útján létesül, ez a világosság az, ami a dolgoknak lételt ad, és így a fény vagy világosság a dolgokat megalakító erő. A lelkünkbe sugárzó isteni fényből lesz a jellem, a lelki alak, a Napnak világosságából a testi alak. E kétféle fénynek a forrása az Ige. Ezt másként isteni észnek, *ratio divinának* nevezik. Ez az isteni ész volt a legelső, az ún. ősfogalom. Ez az öröktől fogva létező Logosz Isten megnyilatkozási formája. E koncepció szerint volt olyan idő, amelyben csak a Logosz, a *ratio divina* létezett, de még semmi sem volt megteremtve. Ebben az *ante creationem*, vagyis teremtés előtti időben a később teremtett dolgok a teremtés sorrendjében voltak elrendezve. A *Restitutió*ban a Logosz az isteni bölcsesség érzékileg megragadható kiáramlása, minden létező dolog eszméjét magában foglaló világelv, amely így magában foglalja az ember Jézus Krisztus testének eszméjét is. Servet szerint a teremtéskor az isteni őserő legelőször az anyagot vetítette ki önmagából. Ebben a sorrendben az első dolog Krisztus, ezt Servet az *anyag* első megnyilatkozási formájának tekinti, és a Krisztus terminust erre a megnyilvánulási módra is alkalmazza. Az anyag a benne levő erő által annyi apró teremtményre osztott, amennyi létezik és létezni fog. Minden ilyen teremtmény Krisztus által, vagyis az ősananyagból nyerte létezését. Ez tehát azt jelenti, hogy ami van, Krisztus által, Istentől van. Az első teremtésben tehát Krisztus csak másodlagos szereppel bír, és itt kerül Servet rendszerébe a történeti Jézus.

A bűneset miatt Ádám és Éva megfosztott az üdvösségtől, hosszú nemzedékek sora után Isten azonban megkönyörült az emberiségen, és elküldte az „*ősanyagot*”, hogy formálja újra az emberiséget. Ez a második teremtés, amit nem lehetett úgy végrehajtani, mint az elsőt, mivel már minden létezett, éppen ezért ez a teremtés nem a testre, hanem a lélekre irányult. Az isteni szellem választott egy nőt, Máriát, aki minden emberi közreműködés nélkül, a Szentlélek ereje által anyjává lett Jézusnak. Ezzel a megtestesüléssel a Logosz (Ige) res (valóság) lett. Csak ebben a második fázisban beszélhetünk Servet szerint az Igéről mint Fiúról. Az Ige öröktől fogva létezik az Atyával, a Fiú azonban nem. Jézus Istennek igaz és természetes fia, az ő lényegéből született. De mi mindannyian Isten fiai (és leányai) vagyunk – áll Servet gondolatrendszerében –, csakhogy a mi fiúságunk az örökbefogadásnak és kegyelemnek fiúsága. Servet egy sajátos krisztopanteizmust tanított. Érvrendszere az 1560-as években meghatározóan fontos volt az erdélyi unitárius teológia kimunkálásában. Közismert tény, hogy

az erdélyi unitáriusok előszeretettel kölcsönöztek szentháromság-ellenes argumentumokat a spanyol orvos-teológus fegyvertárából.

Dávid Ferenc (1520?-1579) élete és reformátori munkássága¹³

■ Az Erdélyben meghonosuló unitarizmus Servet tanai mellett az Erasmus műveiből táplálkozó evangéliumi racionalizmus talajában gyökerezik. A felekezeti formálódást (konfesszionalizálódást) jelentékenyen befolyásolták az anabaptista és spiritualista irányzatok is.¹⁴ A 19. század Jakab Elek¹⁵ által képviselt romantikus és Kanyaró Ferenc¹⁶ nagyon apologetikus történelemszemléletét tiszteletben tartva, de attól mégiscsak eltávolodva¹⁷ azt látjuk, hogy az unitarizmus erdélyi elterjedésében az autochton elem mellett jelentékeny szerepet játszott az olasz emigráció néhány jeles képviselője is.¹⁸ Az unitárius felekezet Dávid Ferencet tekinti alapítójának. A kolozsvári születésű, szász nemzetiségű Dávid édesapja keresztnéve után nevezte magát *Franciscus Davidis*nek, azaz Dávid Ferencnek.¹⁹ Tanulmányait Kolozsvárott kezdte, és feltehetőleg Gyulafehérvárott, a káptalani iskolában folytatta. Talán őt azonosíthatjuk azzal a *Franciscus Colosvariusszal*, akit 1545-ben matrikuláltak Brassóban.²⁰ 1548-tól 1551-ig a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Hazatérése után iskolamesteri és prédikátori feladatokat látott el, 1551-ben Besztercén, 1552-ben Petresen, majd az esztendő végétől szülővárosában, Kolozsváron. Tekintélyének súlyát igazolja az, hogy 1555-ben a kolozsvári szászok plébánossá választották,²¹ 1557-ben pedig az erdélyi magyar protestánsok püspöki székébe emelték. Erdélyben az 1550-es évek végén két területi-nemzeti alapon szervezett protestáns szuperintendencia működött. Az egyikhez, Szeben központtal, a szász székek, a másikkal, Kolozsvár központtal, a magyarok lakta területek tartoztak, függetlenül attól, hogy a reformációnak melyik irányzatát fogadták el. Dávid 1559-re a helvét reformáció hatása alá került, és szakított korábbi lutheránus álláspontjával. Ez természetesen magával vonta a szuperintendensi tisztségről való lemondását is. Az 1560-as évek úrvacsoravitáit az évtized második felében a szentháromságdogma kritikája váltotta fel. Giorgio Biandrata,²² János Zsigmond fejedelem udvari orvosa és diplomatája hatására Dávid fokozatosan szembefordult egykori harcostársaival – a legjelentősebb kétségkívül Melius Juhász Péter²³ debreceni püspök -, és új álláspontját védelmezte.²⁴ 1566-tól Dávid és Biandrata voltak az unitárius hitviták főszereplői.

Trinitárius és unitárius küzdelem

■ Már a reformáció korai szakaszában voltak olyan szerzők, akik bírálták a niceai (325), illetve konstantinápolyi (381) zsinaton elfogadott dogmát. A szentháromságtan legjelentősebb 16. századi bírálója, a fentebb említett Miguel Servet művei Biandrata közvetítésével Erdélybe is eljutottak, és a helvét iránytól fokozatosan elszakadó antitrinitáriusok a spanyol gondolkodó főművéből, az 1553-ban megjelenő *Restitutio Christianismiből* merítették a szentháromságot bíráló érvekészletüket. A hatvanas évek végére Servet platonikus spekulációktól sem idegen krisztológiáját ötvözték a Lelio Sozzini-féle krisztológiával. Ennek lényege az, hogy a János evangéliumában szereplő Logosz csupán metaforikus elnevezése a Máriától született ember Jézusnak, aki korábban nem létezett, tehát nem a szentháromság második személye, hanem a Szentlélektől fogantatott,

isteni adottságokkal felettebb megáldott ember.²⁵ Ez az antitrinitárius álláspont ütközött az 1566 és 1571 között rendezett nyilvános hitvitákon – Torda, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Nagyvárad stb. – a trinitárius felfogással.²⁶ Az Isten egységét és/vagy háromságát első ízben az 1566. április 24–27. között, a fejedelem és tanácsosai jelenlétében Gyulafehérvárott tartott zsinaton vitatták meg. Itt Dávid Ferenc és társai elvetették az istenfogalommal kapcsolatos olyan skolasztikus kifejezéseket, mint *essentia*, *substantia*, *persona*, *natura*, mert ezeknek nincs bibliai alapjuk, ugyanakkor megígérték, hogy a bibliai terminológia helyreállításán túl minden további újítástól tartózkodnak. Az egyezséget lehetetlen volt betartani, és ezzel évekig tartó szellemi csatározás vette kezdetét. A második gyulafehérvári hitvita 1568. március 8-án kezdődött, és tíz napig tartott, legjelentősebb eredménye a fejedelem és a rendek nagy részének unitárius vallásra való áttérése volt. Az 1569-ben Nagyváradon tartott hitvita során megindult a partiumi unitárius misszió. A magyar nyelven zajlott hitvita irodalmi emléke a *Debreceni disputa* (*Válaszúti-komédia*) soraiban öltött testet. A hitviták küzdelmei nyomán kristályosodó teológiai értekezésekben a markáns antitrinitarizmus mellett, ha tompított élel is, de jelen van a radikális reformációt meghatározó anabaptisztikus-spiritualisztikus gondolatvilág. Dávid Ferenc és munkatársai teológiai rendszerük kidolgozása során nem követték lengyel hitsorsosaiak szociális elgondolásait, nem követelték híveiktől az eskü megtagadását és a világi hivatal elvetését. A gyermekkeresztséget ugyan bírálták, de nem foglaltak állást abban a kérdésben, hogy mikor kell megkeresztezni.

János Zsigmond fejedelem toleráns valláspolitikája²⁷ tette lehetővé, hogy a Nyugat-Európában üldözött szentháromság-tagadó teológusok Erdélyben találjanak menedéket. A kolozsvári városi iskolánál elhelyezkedő teológusok – Johann Sommer²⁸, Jacobus Palaeologus²⁹, Matthias Vehe-Glirius és Christian Francken³⁰ – hatására Dávid újlag felülbírálta krisztológiáját, és az ún. nonadorantista felfogás hirdetője lett, mely Jézusnak semmiféle istenségét nem ismerte el, és azt tanította, hogy nem szabad őt sem imádni, sem segítségül hívni.

Az 1570-es évek elejére Erdély magyarlakta falvaiban és városaiban otthonra talált az új eszméket hirdető felekezet. Az unitarizmus hatása alól, a sikeres hitvitáknak köszönhetően, a Partiumban és Baranyában élő közösségek sem tudták kivonni magukat.³¹ A Király-hágón túli területek első unitárius reformátorai közül a Melius Juhász Péterrel vitázó köröspeterdi Arany Tamás (+1561 után) debreceni és Egri Lukács (+1574) egri prédikátor nevét kell kiemelniük.³² Az 1569-ben tartott nagyváradai hitvita után Basilius István (1549–1581) és munkatársai (Óvári Benedek, Jászberényi György, Válaszúti György, Alvinczi György stb.) vezetésével jelentős szellemi központok alakultak Nagyváradon, Belényesen és Pécsen. A baranyai unitárius egyházközösségek a 17. század végéig fennmaradtak. Eszmetörténeti szempontból tanulságos következményekkel járt az 1574. évi tragikus végű nagyharsányi hitvita. A Veresmarty Illés hercegszőlősi református püspökkel vitatkozó Alvinczi György unitárius prédikátort a hitvita végeztével halálra ítélték, és felakasztották. Pécsen zajlott le 1588 augusztusában a legjelentősebb dunántúli református-unitárius hitvita, melynek írásos szövege *Pécsi disputa* címen teljes egészében fennmaradt.³³

Az 1571-ben megváltozott politikai viszonyok következtében az Unitárius Egyház 1576-ban önálló egyházi struktúra szervezésére kényszerült.³⁴ A protestáns egyházalkotmány mintájára szervezett zsinatkonzisztóriummi jellegű közös-

ségeik 13 egyházkört alkottak, élükön a választott esperesekkel. Az egyház élén a zsinat választotta püspök állt, az igazgatás a lelkészek kezében volt. A liturgikus élet nem volt egységes, a szertartások – keresztség és úrvacsora – tekintetében a hetvenes évek közepén nagyon éles viták zajlottak.

Az 1560-as évek végének, a hetvenes évek elejének unitárius nemzedékéből nem hallgathatjuk el a szász vállalkozó, nyomdász és író Heltai Gáspár nevét, aki német anyanyelvű létére a magyar kultúra és irodalom egyik legnagyobb hatású alakja. Nyomdájából – kezdetben Georg Hoffgreff társaként, majd 1559-től önálló vállalkozásként – több mint 80 kiadványt ismerünk. Vallásos művek (ágenda, katekizmus, imádságoskönyv, disputáció) mellett írt elbeszélő prózát, világi témájú novellát, históriásének-gyűjteményt stb.³⁵ A zsoltárszerző és verselő unitárius teológus Bogáti Fazakas Miklós haláláig kitarított Dávid Ferenc radikális nézetei mellett. Teológiai művei mellett a szombatos körökben igen népszerű zsoltárparafrazisai jelentősek.³⁶ De ehhez a körhöz tartozott az író, nyomdász és unitárius lelkész Karádi Pál is. Teológiai főműve az 1580-ban írt, máig kéziratban maradt magyar nyelvű *Apokalipszis-kommentár*, de legalább ilyen jelentőséggel bír az 1569 novemberében Abrudbányán megjelentetett *Komédia Balassi Menyhárt árulatajáról* című mű is.³⁷

Az unitárius egyház megalakulásától kezdve felkarolta az oktatás és nevelés, szélesebb értelemben a művelődés ügyét, és azt tehetős tagjai révén bőkezűen támogatta. A felekezet kisebb iskolái mellett Tordán, Gyulafehérváron, Désen, Marosvásárhelyen és Nagyenyeden felsőbb fokú, Kolozsvárt pedig szemináriumi rangú iskolát működtetett. A kolozsvári óvári iskola hazai és külföldi tanárai által nemcsak Erdély, de Kelet-Közép-Európa egyik legszínvonalasabb teológiai és filozófiai műhelye lett.³⁸

Dávid Ferenc elítéltetése és az ellenreformáció kezdetei

■ Magyarország választott királya és Erdély első fejedelme, János Zsigmond 1571-ben bekövetkezett halála után a katolikus vallású Báthory család tagjai követték egymást Erdély trónján. István (1571–1576) után testvére, Kristóf (1576–1581), majd, kisebb-nagyobb megszakításokkal annak fia, Zsigmond (1588–1601). A család valláspolitikája a katolikus egyház restaurációjának kedvezett.³⁹ Báthory István ugyan erőszakkal nem lépett fel az unitáriusok ellen, de fejedelemmé választása után egy sor intézkedése meggyengítette azok pozícióit. A leg súlyosabbnak a vallásos munkák cenzúrája és az 1572. évi innovációs törvény bizonyult. Ez vezetett Dávid Ferenc tragédiájához is. A püspök a hetvenes évek közepén krisztológiájában eltávolodott korábbi álláspontjától, és azt hirdette, hogy Jézus ember volt, ezért őt nem illeti imádat; ezzel egyidejűleg elvetette a gyermekkeresztség gyakorlatát is. Biandrata úgy látta, hogy Dávid végzetes hibát követett el azzal, hogy a Sommer, de főként Palaeologus nyomán kialakított álláspontját a zsinat elé vitte. Az olasz orvos és politikus szerint Dávid veszedelmbe sodorta az unitáriusok nehezen kimunkált egységét, ezért Fausto Sozzini Erdélybe hívásával próbálta visszatéríteni egykori harcostársát az 1571-ben elfogadott hittételekhez.⁴⁰ A remélt kompromisszum 1579-ben kudarcba fulladt, ezért Biandrata Dávid Ferencet az innovációs törvény megsértésével bevádolta a fejedelemnél. Az ügy a gyulafehérvári országgyűlés elé került, ahol 1579. június 3-án a súlyosan beteg püspököt vallásújításért várbörtönre ítélték, Déva várába zárták, ahol 1579. november 7-én meghalt.

A felekezet új vezetője a Dávid perében is jelentős szerepet játszó Hunyadi Demeter (1545?–1592) lett, aki egy olyan hitvallást fogadtatott el papjaival, amely visszakanyarodott az 1568-ban vallott mérsékelt antitrinitárius nézetekhez. Hunyadi egységesítési törekvései ellenére a kívánt tanbeli egység nem valósult meg, a felekezeten belül dúló dogmatikai útkeresés pedig jó ürügyül szolgált a másként gondolkodók akár erőszakos elhallgattatására is. A Dávid pártján álló nonadorantista csoportok egy része már az 1580-as évek elején szombatos irányban hajlott, és a 16. század végére teljesen a „zsidó doktor”, Matthias Vehe-Glirius pfalzi hebraista hatása alá került.

Az erdélyi reformáció utolsó és legradikálisabb ágaként jelentkező szombatoság vagy zsidózás egyik ideológusát Dávid Ferencben látja a felekezeti történetírás. Az unitárius püspök munkássága utolsó szakaszát összekapcsolják az ún. szombatos mozgalommal, és Dávidot szombatosként állítják be. Nem vitatjuk, hogy Dávid utolsó értekezéseiben merített a zsidózók alapforrásának számító, a kolozsvári kollégiumban tanító Matthias Vehe-Glirius tollán megszülető, *Mattanjah* című német nyelvű műből, ez azonban nem jelenti azt, hogy azonosult az egyébként is csak az 1620-as évek után meghonosodó szombatos gyakorlattal.⁴¹ A *Mattanjah*ban a szerző azt fejtegeti, hogy Jézus nem módosított az ótestamentumi törvényen, ezért Isten törvényeit megismerni és értelmezni egyedül az Ótestamentum alapján lehet, mi több, a híveknek – a körülmétkedés kivételével – az Ótestamentum rituális törvényeit is be kell tartaniuk.⁴² Tudomásunk szerint egyetlen hitelt érdemlő feljegyzés sem igazolja, hogy Dávid Ferenc ótestamentumi rituálét gyakorolt volna.

Hunyadi püspöksége idején Báthory Kristóf fejedelem jezsuitákat telepített Kolozsvárra, Váradra és Gyulafehérvárra. A jezsuiták, az országgyűlés tiltó rendelkezései ellenére, nemcsak tanítottak, de térítettek is a protestánsok körében. Működésükkel vette kezdetét az ellenreformáció Erdélyben. A kolozsvári unitáriusok részéről Hunyadi Demeter püspök volt a protestáns-jezsuita viták legkiemelkedőbb harcosa.⁴³ Az unitarizmus századvégi történetének kiemelkedő alakja Enyedi György (1555-1597) unitárius püspök, egyházi író és széphistoriaszerző volt.⁴⁴ Élete fő művében, a több kiadásban is megjelent *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című könyvében filológiai és bibliakritikai érvekkel világítja meg azokat a bibliai helyeket, amelyekre a szentháromság dogmája épül.

Az unitárius egyház számarányát tekintve eltörpül a nagy keresztény felekezetek mellett, a kereszténység nagy családja ma sem tudja, mit kezdjen a reformáció ezen radikális ágával. Sokak szerint vadhajtás, azért minden törekvésük az, hogy lemessék a kereszténység családfájáról. 450 év során az unitáriusoknak volt idejük elsajátítani a túlélés művészetét, ahogy az alapítójuk, Dávid Ferenc írta 1569-ben *Rövid útmutatás* című munkájában: „Köszönöm kedig az én ellenkező társaimnak, hogy oly kiáltásokat tőnek ellenem, és mindenütt és mindenütt úgymint eretneknek hamisan az ő ítéletek szerént kikiáltanak, mert ha ezt nem művelik vala, talám mind eddig is az Istennek az ő igazságát én magamban eltemettem volna. [...] Bátran immár írjanak, kiáltsanak, és minden szidalmat verjenek fejemhöz, tudom kinek hittem, miért kedig, hogy hittem az ő igéjének igazságát, el nem titkolhattam, hanem szólnom kellett [...]. Bízom kedig az Istenben, az mi unrunk Jézus Krisztusnak szent Atyjában, hogy az ő áldott szent Fiának ígretit megtekélje énbennem, és énvelem, nyomorult szolgáljával kegyelmessége szerint cselekedik. [...] Az dicsőségnek Atyja adja minekünk az megje-

lenésnek és értelemnek lelkét, az ő áldott szent Fiának az Jézus Krisztusnak igaz esméretire, hogy az igaz hitben állhatatosan mindvégig megmaradhassunk, és az örök boldogságnak fiai lehessünk. Ámen.”

■ JEGYZETEK

1. George Huntston Williams: *The Radical Reformation*. Philadelphia, 1992³.
2. Szegedi Edit: *A reformáció Kolozsváron*. KerMagv (Keresztény Magvető) 1997. 39–51.
3. Lásd Balázs Mihály *radikális reformáció* szócikkét a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* középkor és kora újkor IX kötetében. (Balassi Kiadó, Bp., 2009.)
4. Balázs Mihály: *Kálvin és Szervét*. In: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8.) Kvár, 2016. 85–96.
5. Juan de Quintana (+1534) ferences szerzetes, V. Károly császár gyónatója, Servet tanítója és egyik mestere.
6. Johannes Oecolampadius (1482–1531) svájci reformátor.
7. Martin Bucer (1491–1551) német reformátor, Owen Chdawick szerint „a protestánsok egyik legokosabb és legműveltebb hittudósa”.
8. Wolfgang Fabricius Capito (1478–1541) német reformátor.
9. Az *Institutio* először 1536-ban jelent meg latinul, Kálvin valószínűleg ezt a kiadást küldte el Servetnek.
10. Szabelliosz (+222 után) antitrinitárius teológus, minden valószínűség szerint Rómában fejtette ki tevékenységét.
11. Noetus, Szabelliosz kortársa, az ún. modalisztikus monarchianizmus vagy patripasszionizmus tanának egyik megalkotója. A monarchianusok szerint Jézus Krisztus csupán isteni erejű ember vagy Isten egyik megjelenési formája, tulajdonképpen azt vallották, hogy Jézusban maga az Atya szenvedett.
12. Praxeas, a 2. század végén, a 3. század elején tevékenykedő monarchianus tanokat hirdető teológus.
13. Az újabb magyar összefoglalók közül Balázs Mihály: *Dávid Ferenc életútja*. In: *Reneszánsz Kolozsvár*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy, összeállította Kovács András. Kvár, 2008. 176–210.
14. A kérdéskör iránt érdeklődőknek ajánljuk az 1980-tól *Bibliotheca Dissidentium...* címen folyamatosan megjelenő bibliográfiai sorozatot. A magyarul is megjelent tanulmányokat lásd André Séguenny: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*. Szerk. Balázs Mihály és Keserű Gizella, ford. Balázs Péter, Keserű Gizella, Schaffer Andrea. Szeged 2008.
15. Jakab Elek (1820–1897) unitárius történész, művelődéstörténész, levéltáros, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
16. Kanyaró Ferenc (1859–1910) a kolozsvári unitárius gimnázium tanára, irodalomtörténész, egyháztörténeti tanulmányai egy része erős polemikus hangnemben íródott.
17. Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára*. Bp., 1879; Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére*. Kvár, 1891; Uő: *(Servet és Kálvin)* Kvár, 1895.
18. A legfontosabb összefoglaló tanulmányokat lásd: Antal Pirnát: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp., 1961; Pirnát Antal: *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlatja az 1570-es évek elejéig*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp., 1987, 9–59; Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. (HumRef 14.) Bp., 1988; Domenico Caccamo: *Eretici Italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611)*. Firenze–Chicago, 1970. 5–34.
19. Binder Pál: *Dávid Ferenc családja; a kolozsvári Hertel nemzetség*. KerMagv 1979. 104–124.
20. Szabó Sámuel: *Honnan indult el Dávid Ferenc reformátori útjára?* KerMagv 1979. 125–128.
21. Jakab Elek: *i. m.* 26–39.
22. Giorgio Blandrata (Blandrata György 1515–1588) saluzzói születésű orvos, Izabella és János Zsigmond erdélyi fejedelem udvari orvosa, tanácsosa, az antitrinitárius reformáció jelentős képviselője.
23. Melius Juhász Péter (1532–1572) református püspök, egyháztudós, a magyarországi reformáció legnagyobb vezéregyénisége.
24. Dr. Kathona Géza: *Méliusz Péter és életműve*. In: *A II. helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. (Studia et Acta Ecclesiastica 2.) Bp., 1967. 161–174.
25. Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus...* 24–50. Lásd még *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Ford. Péter Lajos, a bev. tanulmányt írta Balázs Mihály. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.) Kvár, 2002. 9–27. 228–244.
26. A korabeli hitviták propagandisztikus kommunikációs eszközök voltak, a hitvitázók legtöbb esetben nem dialógust folytattak, hanem a megfelelő retorikai fogásokkal ellenfeleik lejáratására törekedtek. A hitviták több esetben meghílettek a kortársak/résztevők irodalmi fantáziáját is.
27. Balázs Mihály: *A hit... hallásból lészön. Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Bp., 2002. 51–73; Uő: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. In: *Hitújítás és egyházalapítás között...* 33–60.
28. Johann Sommer (1542–1574) humanista író, Dávid Ferenc veje, a kolozsvári unitárius kollégium tanára.
29. Jacobus Palaeologus (1520–1585) görög-olasz környezetből származó domonkos szerzetes, szabadgondolkodó. Fontos szerepe volt az antitrinitárius teológia nonadorantista (Krisztust nem imádó) irányzatának kialakulásában.
30. Lásd Lech Szcucki: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó. (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)* Bp., 1980. (HumRef 9.); Pirnát Antal: *Die Ideologie...* 17–116; Róbert Dán: *Matthias Vehe-Glirius*. Bp.–Leiden, 1982.
31. Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. (Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei)* (HumRef 25.) Bp., 1998. 33–114.

32. Arany Tamásról és Egri Lukácsról lásd *Ungarländische Antitrinitarier. (Tamás Arany, István Basilius, István Csázma, Lukács Egri, Elias Czמידele)*. Einleitung von Mihály Balázs. Editions Valentin Koerner. Baden-Baden et Bouxviller, 1990. (Bibliotheca Dissidentium. Répertoire... édité par André Séguenny en collaboration avec Irena Bachus et Jean Rott. Tome XII.)
33. Válaszúti György: *Pécsi Disputa*. Bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Dán Róbert, sajtó alá rendezte Németh S. Katalin. (Régi Magyar Próza Emlékek 5.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.
34. Erdő János: *Adatok az unitárius egyház püspökválasztási jogának történetéhez*. In: *Teológiai tanulmányok*. Kvár, 1996², 49–59. Lásd még Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. (HumRef 6.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 101–137.
35. Heltaival kapcsolatosan lásd *Tanulmányok, emlékbeszédek a Heltai Gáspár halálának 430. évfordulóján, 2004. október 16-án Kolozsváron rendezett emlékünnepekről*. KerMagy 2004. 389–451.
36. Dán Róbert: *Bogáti Fazakas Miklós*. KerMagy 1976. 164–211. Lásd még Lászlóffy Csaba: *Egyszemélyes reneszánsz*. KerMagy 1996. 242–247.
37. Balázs Mihály: *Karádi Pál Simándon*. KerMagy 2006. 45–55.
38. Az unitárius oktatásügy összefoglalását lásd Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György: *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből. A kollégium alapításának 450. évfordulójára*. Kvár, 2007.
39. Tempfli Imre: *A Báthoryak valláspolitikája*. (Studia Theologica Budapestina 25.) Márton Áron Kiadó, é. n.
40. Zoványi Jenő: *Volt-e része Socinus Faustusnak a Dávid elleni hamis vádban?* KerMagy 1943. 233–235.
41. Dán Róbert: *Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*. (Reneszánsz Füzetek, 43) Bp., 1980. 185–207.
42. Matthias Vehe-Glirius: *Istenismeret és más írások*. (Prométheusz Könyvek 3.) Helikon Kiadó, é. n.
43. Possár Anna-Mária: *Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez*. KerMagy 1997. 178–195.
44. György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Centuries. Ed. by Mihály Balázs, Gizella Keserű. („Studia Humanitatis” 11) Bp., 2000; Jakab Elek: *Enyedi György élete*. KerMagy 1890. 131–151, 211–244.

